

На правах рукопису

Борисов Валерій Інокентійович

**З ДОСВІДУ РІШЕННЯ ПРОДОВОЛЬНОЇ ПРОБЛЕМИ
В УКРАЇНІ В 1917—1920рр.
(Зрівняльний аналіз діяльності політичних партій)**

Спеціальність 07.00.01 — Історія громадських рухів
і політичних партій

*Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук*

Робота виконана на кафедрі історії України Луганського
сільськогосподарського інституту.

Офіційні опоненти:

доктор історичних наук, академік АН України
КОНДУФОР Ю.В.

доктор історичних наук, професор СОЛДАТЕНКО В.Ф.

доктор історичних наук, професор ТЕРЕЩЕНКО Д.І.

Провідна організація: Донецький державний університет.

Захист відбудеться "17" вересня 1993 р. о 15 год.
на засіданні спеціалізованої ради Д 068.18.05 в Київському
університеті ім. Тараса Шевченка. /вул. Володимирська, 60,
ауд. 349/.

З дисертацією можна ознайомитися в науковій бібліо -
теці Київського університету / вул. Володимирська, 58/.

Автореферат розісланий "17" серпня 1993 р.

Вчений секретар
спеціалізованої ради

Д.А. ГОРЕБАНЬ

ЛНБ України ім.В.Стефаніка

00815347 (S)

Актуальність теми дослідження. Створення і розбудова незалежної України посилили інтерес до її історії. В ході політичного, економічного та духовного відродження багато фактів, подій, діяльність осіб одержують нові оцінки. Особливо активно цей процес торкнувся подій 1917-1920 років. Україна вже в той час мала можливість стати суверенною державою, але в силу багатьох обставин цього не сталося. Різні політичні партії і рухи вели запеклу боротьбу за владу. Важливим чинником в цій боротьбі була їх продовольча політика; при чому кожна партія пропонувала власну програму подолання продовольчої кризи, не бажаючи йти на компроміс з іншими у вирішенні цього важливого питання. А це розпоршувало сили в боротьбі з голодом і врешті-решт призвело до революційного вибуху. Відповідно до широкого спектру політичних сил, які діяли в Україні, склалася досить різноманітна політика цих сил у продовольчій справі. Використовуючи продовольчу політику для посилення свого впливу або влади кожна з партій спиралася на певні верстви населення, відповідно відображаючи їх настрої, інтереси.

Наукове узагальнення діяльності різних політичних таборів і партій у здійсненні продовольчої політики в 1917-1920 рр. є важливим завданням істориків. Актуальність цієї проблеми посилюється тим, що в радянській літературі до останнього часу домінувала точка зору, яка зводилася до апологетики продовольчої політики більшовицької партії, виправдання всіх, навіть антигуманних її заходів. Що ж до продовольчої політики інших партій і влад, то вона практично не досліджувалася.

Назріла необхідність перегляду зроблених раніше висновків більш глибокого аналізу співвідношення об'єктивних та суб'єктивних факторів при проведенні в життя продовольчої політики та їх впливу на суспільно-політичне і економічне становище в роки революційних перетворень. Все це визначає актуальність даного дослідження.

Хронологічно дисертація охоплює період від перемоги Лютневої революції до закінчення громадянської війни в Україні / з лютого 1917 р. по 1920 р. включно/. Для більш глибокого дослідження період розділений на 4 етапи, оскільки в кожному з них вирішувалися різні завдання в сфері продовольства. Перший етап охоплює 1917 рік, коли усі суспільно-політичні табори України вперше висунули власні програми розв'язання продовольчої кризи. Другий - початковий період громадянської війни і діяльність Радянської влади в продовольчій сфері України з січня по квітень 1918 р. Третій етап - березень - грудень 1918 р. , коли Центральна Рада , гетьманський уряд в умовах окупації України військами Німеччини та Австро-Угорщини намагалися здійснити на практиці свою продовольчу політику. Четвертий етап охоплює 1919-1920 рр., коли в умовах загострення громадянської війни різні політичні сили / Радянський уряд, Директорія, білогвардійці, махновці та ін./ використовували продовольчі програми для здійснення свого впливу або влади.

Мета дослідження - у проблемно-історичному плані розглянути зміст, напрямки, форми та методи продовольчої політики Тимчасового уряду, Центральної Ради, органів Радянської влади, різних політичних партій в 1917-1920 рр.; розкрити вплив продовольчого питання на політичне та соціально-еконо -

мічне життя України.

Виходячи з цієї мети дисертант поставив такі завдання:

- проаналізувати продовольче становище України, її роль у продовольчому балансі Росії в 1917-1920 рр.;
- розкрити роль і місце продовольчої політики в стратегії та тактиці різних політичних партій і організацій, які в той час діяли в Україні;
- на конкретному історичному матеріалі розглянути основні напрями, форми та методи продовольчої практики Тимчасового уряду, Центральної Ради, Директорії, Радянського уряду, та інших політичних сил в Україні в різні періоди революції;
- охарактеризувати загальне і особливе в продовольчій політиці, теорії і практиці різних політичних партій та рухів, у формах та методах розв'язання ними проблем боротьби з голодом;
- оцінити продовольчу політику Радянської влади в умовах "воєнного комунізму";
- проаналізувати альтернативні пропозиції партій та суспільно-політичних сил щодо подолання продовольчої кризи в Україні ;
- сформулювати рекомендації, які впливають з досвіду проведення продовольчої політики різними політичними партіями та рухами в період , що розглядається.

У процесі реалізації цих завдань одержано результати, які автор вносить на захист. Їх основна суть зводиться до того, щоб показати важливість продовольчого питання в життєдіяльності держави, а також довести, що всі партії та громадсько-політичні сили в боротьбі з голодом в Україні використо-

ували, з деякими варіаціями, одні й ті ж методи.

Наукова новизна дисертаційної праці визначається тим, що вперше в історичній літературі комплексно досліджена діяльність різних політичних сил у продовольчій сфері в різні періоди революції; розкритий взаємозв'язок продовольчої справи з політичними, економічними та соціальними перетвореннями; зроблена спроба максимально використати нові методологічні підходи, принципи та оцінки сформовані в історичній науці. Вони дозволяють створити реальну картину періоду, що досліджується, з усіма його труднощами і протиріччями. Дисертант запропонував такий дослідницький підхід до розгляду продовольчої політики, при якому першочергова увага приділяється головному її компоненту - змісту, а не організаційній стороні, захоплення якою породжувало часто-густо формалізм і описовість у науці. Автор зробив спробу по-новому осмислити теоретичні положення, що склалися в історичній літературі, переглянути стереотипні оцінки історії Жовтня та громадянської війни, отримати нові висновки та положення щодо співвідношення об'єктивних та суб'єктивних факторів у ході реалізації продовольчої політики в 1917-1920 рр., простежити їх вплив на наступний розвиток суспільства. До наукового обігу вперше вводиться значна кількість документів, в т.ч. архівних, які раніше не використовувалися. Вони дозволяють оцінити складність боротьби за хліб та її вплив на суспільно-політичне життя України.

Науково-практична значущість положень і висновків дисертації:

- підбити підсумки теоретичної розробки продовольчої політики партій і суспільно-політичних сил в Україні в роки рево -

люції 1917-1920 рр.;

- на конкретному історичному матеріалі проаналізована діяльність різних політичних партій і влад щодо розв'язання продовольчої кризи в Україні;

- конкретизовані методологічні підходи до вивчення даної проблеми, обґрунтовані форми і методи її дослідження;

- у дисертації сформульовані практичні рекомендації, що витікають з позитивного та негативного досвіду проведення продовольчої політики в 1917-1920 рр. і які можуть допомогти пом'якшити нинішні продовольчі труднощі;

- висновки, пропозиції, результати дослідження ключових питань продовольчої політики в Україні в 1917-1920 рр. відбиті в монографії "Продовольча політика на Україні / 1917-1920/" / Луганськ, 1991/, та інших працях / 55 друк. арк./;

- основні положення і висновки дисертації використовувалися при складанні навчальних посібників, методичних порад і лекційних курсів.

Дисертація складається з вступу, п'яти розділів, додатків.

У вступі розкривається актуальність теми, обґрунтовуються хронологічні рамки дослідження, формулюються цілі й завдання дисертації.

У першому розділі - "Методологія, історіографія, джерела вивчення проблеми" - проаналізовано значення вихідних принципів пізнання для дослідження продовольчої політики в Україні. Оскільки тема досліджується в період радикальних змін в суспільно-політичному і науковому житті, дисертант зробив спробу уточнити методологічні підходи, які склалися в історичній науці, зокрема системно проаналізувати соціальні процеси, розкрити

співвідношення загальнолюдського і класового у продовольчій політиці різних політичних сил, з гуманістичних позицій проаналізувати сутність їх політики. Методологія повинна бути орієнтована насамперед на пізнання ролі людини в історії. Видатний історик України М.С. Грушевський пропонував вивчати в першу чергу роль народних мас. Він писав: "Досить місця цьому матеріалові, бо історикові кінець-кінцем не менше, а часом навіть і більше важно знати не тільки те, як саме проходили події..., а як вони були прийняті і відчуті сучасниками, як переломилися в їх свідомості, і яке враження і настрої серед них викликали. Особливо ж це цінне тоді, коли можемо стрінутися з настроями широких низів, схопити залежність цих настроїв з економічною і соціальною обстановкою їх життя,"¹

В розділі аналізуються література та джерела, які використані у дослідженні. Розробка історії продовольчого питання в Україні в 1917-1920 рр. почалася понад 70 років тому, проте більшість праць присвячена аналізу продовольчої політики лише Радянської влади і партії більшовиків. Але події висвітлювалися не об'єктивно. В свій час активні учасники громадянської війни, які згодом стали керівниками Комуністичної партії та Радянської держави, намагалися відлакувати історію тих подій в потрібному їм дусі. Це відбилося на змісті багатьох праць професійних істориків. Що ж до продовольчого питання в діяльності інших політичних партій і сил, то ця проблема майже не вивчалася. Тільки в останні роки ця тема привернула увагу істориків, економістів, філософів.

¹ Грушевський М.С. Історія України-Русі. В II т., 12 кн.- К., 1991.- Т. I. - С. ІХVІ.

Перші праці з історії продовольчого питання в 1917-1920 рр. з'явилися вже в роки громадянської війни¹. Більшість з них написана безпосередніми учасниками подій. В них висвітлювалася практика продовольчої роботи, будівництво продорганів на місцях та інш. Автори, за рідким винятком, не критично оцінювали політику Комуністичної партії та Радянської влади.

Значний інтерес для дослідників має праця М.Д. Кондратьєва², яка була написана в роки громадянської війни, надрукована в 1922 р., але потім на довгий час заборонена. Автор глибоко проаналізував економічні сторони продовольчої політики різних урядів Росії в роки світової війни і революції, використовуючи при цьому дані і по Україні.

В 20-і роки з'явилися перші статті, присвячені організації продовольчої справи в Україні³. Але вони висвітлювали лише окремі

¹ Орлов Н.А. Продовольственная работа Советской власти: К годовщине Октябрьской революции. - М., 1918; Його ж. Продовольственное дело в России во время войны и революции. - М., 1919; Шлихтер А.Г. Продовольствие с Украины. - М., 1919; Його ж. Основные задачи Советской продовольственной политики. - К., 1919; Його ж. Місто і село в продовольчому питанні. - Х., 1920; Щадилів О. Економічна політика України. - К., 1920; Владимиров М. Статті по продовольственному вопросу. - Х., 1920; Його ж. Мешочничество и его социально-экономическое отражение. - Х., 1920; Його ж. Украинские кретьяне и продовольственный вопрос. - Одесса, 1920; Його ж. Ударные моменты продовольственной работы на Украине. - Х., 1921.

² Кондратьев Н.Д. Рынок хлебов и его регулирование во время войны и революции. - М., 1991.

³ Пять лет продовольственного дела на Украине. Очерк // Октябрьская революция. Первое пятилетие. - Х., с. 383-396; Епифанский А. Продовольственное дело на Киевщине // Продовольствие и революция. - 1923. - № 1. - С. 65-67; Шлихтер А.Г. Борьба за хлеб на Украине в 1919 году // Летопись революции. - 1928. - № 2. - С. 96-135.

епізоди продовольчої діяльності Радянської влади, більш того автори припускали помилок щодо оцінки окремих історичних подій. В ті ж роки вийшли книги діячів українського відродження В.К.Винниченка, П.М. Христюка та інших, в яких докладно охарактеризована економічна політика Центральної Ради та українських політичних партій¹. Обґрунтовувачи економічну політику Центральної Ради, вони відзначали, що вона мало уваги наділяла продовольчому питанню.

На другому етапі історіографії /середина 30-х- друга половина 50-х років/ культ особи негативно вплинув на історичну науку. З історії Жовтня та громадянської війни друкувалися переважно популярні статті. Щодо продовольчої проблеми - досліджень практично не було, але деякі її аспекти розглядалися в роботах за іншої тематикою. Винятком є праця Ю.Ю. Кондуфора присвячена аналізу діяльності продовольчих загонів². Це перше ґрунтовне дослідження однієї із сторін продовольчої політики в Україні в роки громадянської війни.

З другої половини 50-х років відкрився новий, більш плідний етап у розвитку історичних досліджень. "Відлига" в суспільному та духовному житті супроводжувалася активізацією досліджень політичних і економічних причин революції. З'явилися перші монографії, присвячені продовольчій політиці Радянської влади.

¹ Винниченко В. Відродження нації / Історія української революції: марешь 1917 р. - грудень 1919 р./ В 3-х т. - К., - Ві - день, 1920; Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917-1920 рр. В 4-х т. - Відень, 1921-1922.

² Кондуфор Ю.Ю. Робітничі продовольчі загони на Україні в 1919 році. - Х., 1953.

М.І.Давидов та Ю.К. Стрижков¹ на великому фактичному матеріалі дослідили продовольчу політику в перші роки Радянської влади. Основна увага приділялася подіям другої половини 1918-1920 рр. В цих роботах багато недоліків, передусім у теоретичних питаннях, але це були перші фундаментальні дослідження в яких зроблена спроба комплексно проаналізувати продовольчу політику Радянської влади з використанням матеріалів по Україні.

В той час з'явилися дослідження продовольчої політики Радянської влади в роки громадянської війни в Україні. В монографії Ю.Ю. Кондуфора² багато уваги приділялося організації продовольчої справи, роботі продовольчого апарату, продовольчих загонів в заготівлі хліба. В інших працях узагальнені матеріали про продовольчий стан України, розглянуті форми та методи заготівлі та розподілу продуктів³.

¹ Давыдов М.И. Борьба за хлеб: Продовольственная политика Коммунистической партии и Советского государства в годы гражданской войны. - / 1917-1921 / . - М., 1971; Стрижов Ю.К. Продовольственные отряды в годы гражданской войны и иностранной военной интервенции: 1917-1920 гг. - М., 1973.

² Кондуфор Ю.Ю. Укрепление союза рабочего класса и крестьянства на Украине в период гражданской войны / В ходе проведения продовольственной политики 1918-1920 гг. / . - К., 1964.

³ Шерман І.Л. З історії продовольчої політики Радянської влади на Україні // Уч. зап. ХДУ. - Т.89. - Праці іст. ф-ту. - Т.6. - 1957. - С. 166-177; Розенблит М.Е. Проблема хлебозаготовок в период борьбы за развитие социалистической революции и упрочение Советской власти / октябрь 1917- лето 1918 гг. / // Труды Одесского технологического института. - Одесса, 1958. - Т.12. - С.34 - 43; Понеділко В.І. Про боротьбу Комуністичної партії за хліб в 1918 р. // Укр. іст. журн. - 1973. - № II. - С. 52-56 ; Реве - гук В.Я. Продовольчі загони України в боротьбі за хліб // Там же. - 1983. - № 3. - С. 34-40.

Але гостроту багатьох питань автори применшували або трактували в потрібному ідеологічному дусі. Все це знижує цінність вказаних робіт.

Особливо активно досліджувалася тема про участь найбіднішого селянства в боротьбі за хліб¹. Недоліком праць з цієї проблематики є те, що всіх бідних селян автори однозначно відносили до твердих союзників Радянської влади, хоча це не відповідало дійсності: частина з них підтримувала есерів та інші партії.

Процеси, що відбуваються у ході розбудови незалежної України, ставлять принципово нові завдання перед істориками, вимагають введення до наукового обігу нових історичних документів. В останні роки з'явилися праці, які більш об'єктивно висвітлюють продовольчу політику.² Вийшли книги відомих іноземних істориків

¹ Рубач М.А. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине в период проведения Октябрьской революции. - К., 1956; Хміль І.В. Трудяще селянство України в боротьбі за владу Рад. - К., 1977; Верстюк В.Ф. Боротьба трудячого селянства за зміцнення влади Рад. - К., 1984.

² Варгачук П.Л., Солдатенко В.Ф., Шморгун П.М. В огне трех революций: Из истории борьбы большевиков Украины за осуществление ленинской стратегии и тактики в трех российских революциях. - К., 1986; Кондуфор Ю.Ю. Роль первых декретов Советской власти в укреплении союза рабочего класса и крестьянства // Социалистическое строительство на Украине в годы гражданской войны. - К., 1986. - С. 7-17; Терещенко Ю.И. Великий Октябрь и становление социалистической экономики на Украине: Очерк истории экономической политики / 1917-1920/. - К., 1986; Гамрецький Ю.М., Тимченко Ж.П., Щусь О.И. Триумфальное шествие Советской власти на Украине. - К., 1987; Мовчан О.Н. Трудящиеся СССР в борьбе с продовольственным кризисом при переходе к НЭПу. - К., 1988; Верстюк В.Ф. "Военний комунізм" на Україні // Маршрутами історії. - К., 1990. - С. 97-134.

та політиків¹, в яких зроблені висновки, які не збігаються із загальноприйнятою у нас точкою зору. Це стосується і продовольчої політики.

Підбиваючи підсумки історіографічного огляду, слід відзначити, що повніше досліджений період 1919-1920 рр. практично не розглянутий 1917 р. Наявні праці не дають цілісного уявлення про політику Центральної Ради, Радянської та інших влад у продовольчій сфері. Багато основоположних питань продовольчої політики вивчені недостатньо.

Джерельну базу дисертації склали документи Тимчасового уряду, Центральної Ради, органів Радянської влади, гетьманського уряду, Директорії, матеріали політичних партій. В дисертації використані матеріали понад 100 фондів 16 архівів. Вони відображають політичну боротьбу навколо продовольчого питання в 1917 р., розробку продовольчої політики партіями і урядами, практичну діяльність місцевих органів влади у подоланні продовольчої кризи. Матеріали архівів дозволили проаналізувати регіональні особливості у вирішенні продовольчого питання, з'ясувати відмінності в політичних та соціально-економічних наслідках здійснення продовольчої політики різними партіями.

Для більш повного розкриття теми вивчена періодична преса 1917-1920 рр. /90 назв газет різних напрямків/. В процесі роботи над періодикою автору вдалося виявити значну частину матеріалів, які не знайшли відображення в інших джерелах. Серед газетних матеріалів інтерес викликає не лише полеміка різних партій з питань

¹ Рабинович А. Большевики приходят к власти: Революция 1917 года в Петрограде. - М., 1989; Карр Э. История Советской России: Большевицкая революция 1917-1923 гг. В 4-х кн. - М., 1990; Субтельний О. Україна: Історія. - К., 1991.

подолання продовольчої кризи, але й такі дані як ціни на ринках, відомості про роботу місцевих продкомітетів тощо.

Важливим джерелом є документальні видання продовольчих комітетів Тимчасового уряду, Наркомпродів РРФСР та УРСР, місцевих продорганів: губернських, армійських, профспілкових тощо.

В дисертації широко використані довідкові й статистичні матеріали того часу.

Перераховані джерела дозволили автору розкрити діяльність партій, різних політичних таборів у продовольчій сфері України в 1917-1920 рр.

В другому розділі - "Продовольче питання і громадсько-політичні рухи, політичні партії в 1917 р." - розглядається продовольча політика Тимчасового уряду, Центральної Ради, Рад робітничих, солдатських та селянських депутатів після скинення самодержавства.

Господарська розруха, викликана світовою війною, досягли в 1917 р. катастрофічних розмірів. Це наочно виявилось у продовольчій сфері. Хліба було достатньо для внутрішніх потреб. Але в результаті корисливої політики правлячих кіл, у країні почався голод.

Зростання цін та спекуляція, посилення продовольчої кризи, вимагали державного втручання в заготівлю і розподіл хліба. Ще до Лютневої революції царський уряд вжив ряд заходів, спрямованих на упорядкування продовольчої справи в країні ^I.

Загальноросійська економічна криза відбилася на становищі України. До війни середньорічний збір зернових становив тут майже

^I Першу спробу регулювання продовольчої справи зробив царський уряд, який встановив 17 серпня 1915 р. тверді ціни на хліб, запровадив ревізії його у осіб, які ухилялися від здачі. 26 листопада 1916 р. була прийнята постанова про хлібну розкладку.

1300 млн. пуд., з яких 180 млн. пуд. вивозилося за кордон ¹. За роки війни площі посіву хлібів знизилися на 28 %. В 1917 р. збір зернових в Україні становив близько 1109 млн. пуд./ 29 % врожаю Росії/. Надлишки його вкладали 470 млн. пуд. згідно з планом розкладки вони підлягали здачі державі.

Україна була в країні великим постачальником м'яса. В 1917 р. вона мала забезпечити 22% всіх поставок м'яса для армії та споживаючих губерній Росії ².

Різні регіони України нерівномірно забезпечувалися продовольством. Краще постачалися хлібовиробні губернії півдня, гірше - Волинська, Чернігівська, великі промислові міста та регіони. Продовольства в Україні було достатньо, щоб прогодувати населення, армію та споживачі райони Росії, але восени 1917 р. не вдалося уникнути в країні голоду.

Тимчасовий уряд одержав в спадщину від царату розруху та продовольчу кризу, яку повинен був розв'язати. В березні 1917 р. був прийнятий закон про хлібну монополію, який передбачав запровадження твердих цін на продукти споживання і обов'язковий облік запасів хліба. Цей надзвичайний захід позбавляв банки вигідних операцій під заклад хліба, обмежував діяльність торговців зерном. Не випадково закон про хлібну монополію вороже був зустрінутий як поміщиками, так і буржуазією, які вважали, що Україні вона не потрібна, бо хліба тут досить і голоду не буде. Але хлібна монополія була підтримана трудящими, Радами, іншими робітничими організаціями, як загально-демократичний прогресивний захід у боротьбі з

¹ В цей період експорт найбільших виробників хліба становив: Аргентина - 153, Канада - 156, Австралія - 180 млн. пуд. /Щадилів О. Економічна політика України.- К., 1919.- С. 4./

² Російський державний архів, ф. 351, оп. 2, спр. 1, арк. 92-93.

голодом і розрухою. Закон про хлібну монополію здійснювався в житті безсистемно, непослідовно і лягав тягарем на дрібного виробника. Постанов про роботу промисловості та виробництва предметів споживання, в умовах хлібної монополії, прийнято не було, що визначило низьку ефективність цього закону.

Важливим заходом Тимчасового уряду було створення з представників земств і органів місцевого самоуправління продовольчих комітетів. В Україні продовольчі органи, особливо у великих промислових районах і містах нерідко створювалися за ініціативою самих трудящих. Виникали продоргани Рад, підприємств, сіл, непередбачені постановами Тимчасового уряду. З поглибленням революції посилювалася роль продсекцій Рад, яким іноді підпорядковувалися навіть державні продоргани. В складних умовах потрібна була централізація продовольчої справи для боротьби з голодом, а цього добитися Тимчасовому уряду не вдалося, що викликало незадоволення мас.

Яскравим виявом неспроможності уряду подолати продовольчу кризу було його рішення від 27 серпня 1917 р. про підвищення вдвічі твердих цін. Це негативно вплинуло на становище трудящих. Ось чому це рішення не підтримали багато місцевих продрганів, а також Ради робітничих, солдатських та селянських депутатів, інші демократичні сили. Політика Тимчасового уряду об'єктивно посилювала голод, породжувала нові революційні вибухи.

Жодна з партій у роки світової війни не могла ігнорувати продовольче питання. Гасло "Хліба!" відіграло величезну роль у Лютневій революції. У січні 1917 р. в листівці одеських соціал-демократів говорилося: "Режим самодержавства душить країну. І без того незлічені жертви війни багаторазово примножуються корисливістю уряду. Створивши тяжку продовольчу кризу, уряд уперто й

щоденно штовхає країну до голоду і розорення".¹ І ці гасла поряд з політичними, відіграли важливу роль у поваленні царату.

В 1917 р. найрадикальнішу програму боротьби з голодом запропонували більшовики. Програма передбачала такі заходи: організації обліку всіх наявних запасів хліба, продовольства, промислових товарів, виробництво яких повинно бути державною монополією; організація державного і робітничого контролю над розподілом продуктів, здійснення принципу "Хто не працює - той не їсть!"; послідовний неухильний розвиток товарообміну між містом і селом, тощо. Ця програма розв'язання продовольчої кризи мала успіх серед трудящих, особливо у лампенізованого пролетаріату.

Інші загальноросійські, а також українські партії не мали конкретних продовольчих платформ.

Партія конституційних демократів підтримувала окремі заходи Тимчасового уряду в продовольчому питанні /створення продкомітетів, контроль і облік продуктів харчування, фіксований розподіл продуктів/, але виступала проти хлібної монополії, твердих цін на хліб.

Українські соціал-демократи відстоювали автономію України у продовольчій справі. Оскільки, за умов розрухи необхідна централізація в рамках країни, це неможливо вважати вірним підходом до розв'язання продовольчої кризи. Партія підтримувала хлібну монополію, але вважала, що тверді ціни повинні бути не фіксованими, а змінюватися в залежності від обставин. Оскільки багато представників партії входили до складу Центральної Ради, а її лідер В.К. Винниченко очолював Генеральний Секретаріат, вона деяким чином формувала продовольчу політику в Україні.

Партія українських лівих есерів відзеркалювала інтереси се-

¹ Держархів Одеської області, ф. П2, оп. I, спр. 484, арк. 3.

лянства. Вона підтримувала хлібну монополію, але була проти впровадження твердих цін. Вважала, що після обов'язкової здачі хліба, селяни мають право реалізувати надлишки на ринку за вільними цінами. За обов'язкову здачу хліба держава повинна розраховуватися з селянами сільгосппреманентом та мануфактурою, гроші при розрахунках повинні відігравати другорядну роль. Ліві есери були за те, щоб населенню міст мінімум продуктів постачався за картками, а решта повинна була докупуватися мешканцями міст за вільними цінами на ринку.

Близьку до лівих есерів позицію займала "Селянська спілка". Вона висловилася за організацію еквівалентного обміну між містом і селом, була проти твердих цін на хліб. "Спілка" цілком підтримувала вільну торгівлю хлібом, але відстоювала тверді ціни на потрібні для села товари. Її дії у продовольчій справі були непослідовними.

Українські партії, входячи до складу Центральної Ради, наклали свій відбиток на її продовольчу політику, хоча варто зазначити, що активності в цьому питанні, особливо в практичних діях, вони не виявили.

Найактивніше продовольче питання використовувалося під час виборів до різних органів: Рад, органів самоуправління, земств тощо. В муніципальних програмах партій поряд з політичними вимогами обґрунтовувалися пропозиції щодо вирішення продовольчого питання.

В міру розвитку революції ініціатива в продовольчій справі поступово переходила до Рад робітничих, солдатських та селянських депутатів, які створювали продовольчі секції, контрольно-реквізичійні комісії для боротьби з спекулянтами та виявлення прихованих запасів продуктів, обліку та контролю за їх розподілом. В цілому

позитивно оцінюючи діяльність Рад в продовольчій справі слід разом з цим відзначити, що вона разом з цим, дезорганізувала роботу державних продорганів, заважала централізації продовольчої справи.

Продовольче питання в Україні загострилося під час збирання врожаю 1917 р. Центральна Рада звернулася до селян із закликом "жити дружно під час збирання врожаю". Поміщикам було запропоновано брати в жниварі тільки малоземельних селян та солдаток, з метою забезпечення їх на зиму хлібом та грошима.¹ Але в умовах знецінення грошей хліб мав більшу цінність і тому селянство вимагало оплати праці натурою і погоджувалося працювати тільки за третій сніп. Цей рух в Україні набув масового характеру.² А в повітах, що межували з Одесою, селянство заявляло, що візьме 3/4 врожаю.³ Такі надмірні вимоги позбавляли поміщиків зацікавленості в збиранні врожаю. Селяни всупереч хлібної монополії не бажали продавати хліб державі, бо не вірили у можливість проведення соціально-економічних перетворень на селі. Наприкінці серпня Тимчасовий уряд змушений був перейти до ревізії хліба збройною силою. По суті це було продовження політики продрозкладки, запровадженої ще царським урядом. Центральна Рада, на жаль, підтримала необгрунтовані заходи Тимчасового уряду щодо селян.

На вирішення продовольчої проблеми активно впливали солдатські маси. Багато солдатів тилкових частин, Південно-Західного і Румунського фронтів, матросів Чорноморського флоту були вихідцями

¹ Київська земська газета. - 1917. - 3 лип.

² Держархів Київської області, ф. 1716, оп. I, спр. 41, арк. 43-44, 56, 58.

³ Держархів Одеської області, ф. 12, оп. I, спр. 481, арк. 5.

з українських міст і сіл. Вони виступали проти тих заходів, які зачіпали інтереси трудящих, насамперед, селянства. Так, у жовтні 1917 р. з'їзд селян-солдатів Південно-Західного фронту засудив політику ревізицій хліба із застосуванням збройної сили.¹ Таке ж рішення прийняв Румчерод² /Центральний виконавчий комітет Рад Румунського фронту, Чорноморського флоту та Одеського округу/. Солдати, які поверталися з фронту, брали участь у розгромі ліванні поміщицьких маєтків, у роботі Рад, та їх продовольчих відділах.

Восени 1917 р. Ради робітничих, солдатських та селянських депутатів почали перехоплювати ініціативу у державних продромітетів в продовольчій справі. Вони здійснювали контроль за їх діяльністю, а в деяких випадках брали на себе вирішення питання боротьби з голодом. Найбільш яскраво це виявилось у великих промислових центрах. В багатьох районах України представники Рад увійшли до складу місцевих продорганів і почали здійснювати контроль за їх діяльністю /Харків, Катеринослав, Донецько-Криворізький басейн/. Деякі Ради проводили ревізиції та здійснювали конфіскації продуктів у представників заможних класів, здійснювали контроль за цінами, виробництвом, надходженням і розподілом продуктів./Одеса, Волинська губернія, Донецько-Криворізький басейн та інш./ Таким чином, продовольча проблема перейшла в сферу політичної боротьби.

Після жовтневого перевороту боротьба навколо продовольчого питання в Україні загострилася. Чітко виявилися дві лінії

¹ Трудовая Волянь. - 1917. - 14 сент.

² Голос революції. - 1917. - 25, 29 нояб.

в продовольчій політиці - з одного боку Центральної Ради, з іншого - більшовиків. Центральна Рада з метою розв'язання економічних питань створила Генеральний секретаріат продовольства на чолі з М. Ковалевським. З перших днів існування він зайнявся подоланням продовольчої кризи в Україні, організацією правильних взаємовідносин з Радянською Росією. Але в його діяльності політичні пріоритети нерідко тяжіли над економічними. На початку листопада 1917 р. представники Петрограда зустрілися з М. Ковалевським і поставили питання про збереження попереднього порядку поставок хліба до Радянської Росії. З ними погодилися на це лише за умовою, що українські більшовики не будуть виступати проти Центральної Ради.¹ Але більшовики України утверджуючи Радянську владу, не бажали йти на компроміс.

Вже в той час виявилось відставання Центральної Ради, порівняно з Радянською Росією, у вирішенні гострих соціально-економічних проблем. Центральна Рада дублювала багато декретів та постанов Радянської влади, але не змогла добитися серйозних зрушень в продовольчій справі. Багато сил вона витрачала на боротьбу з більшовиками і менше уваги приділяла вирішенню економічних питань. До того ж внутрішня політика Центральної Ради у продовольчому питанні була не зовсім вірною: коли в грудні 1917 р. в Україні загострилася продовольча криза, а селяни відмовилися давати хліб державі, вона перейшла до його реквізиції із застосуванням збройної сили². Одночасно вона припинила постачання продовольством військових частин, які підтримували

¹ Робітнича газета. - 1917.- 12 лист.

² Вісник Генерального Секретаріату Української Народної Республіки. - 1917.- 21 груд.

більшовиків¹. Це призвело до відходу від неї широких верств населення.

Досить складним є питання про початок війни України з Радянською Росією. 4 грудня 1917 р. Центральна Рада заборонила вивіз продовольства на північ. Оскільки Україна протягом тривалого історичного часу була головним джерелом постачання хлібом Росії, то Радянська влада, щоб зберегти ці традиції оголосила війну Центральній Раді.

Політика Центральної Ради щодо Росії не була підтримана багатьма демократичними організаціями України. Місцеві Ради робітничих, солдатських та селянських депутатів, профспілки та інші організації продовжували надавати допомогу трудящим півночі. Заборона Центральною Радою поставок на північ залишилися на папері. Непродумані рішення Центральної Ради привели до загострення політичного становища в Україні, прискорили перемогу більшовиків.

В третьому розділі - "Продовольча політика більшовиків України у січні-квітні 1917 р." - розкривається діяльність Радянської влади в продовольчій сфері в перші місяці її існування.

Одним з головних завдань нової влади було створення продовольчого апарату. У першому Радянському уряді України був створений Народний Секретаріат продовольства, який здійснював загальне керівництво продовольчою справою. На керівництво цим органом претендували ліві есери, але більшовики відкинули їхні домогання².

¹ Київлянин.-1917.- 21 дек.; Солдатская правда.- 1917.- 30 дек.; Русские ведомости.- 1918.- 3 янв.

² Держархів Харківської області, ф. П10, оп. I, спр. 240, арк. 148, 163.

Народний секретаріат продовольства, підпорядкувавши собі Харківський губернський продовольчий комітет, надав йому права і функції центрального продовольчого органу України. З метою посилення централізації продовольчої справи на місця направлялися інструктори з продовольства.

Радянська влада продовжила політику попередніх урядів на підтримання хлібної монополії. Вона відкинула пропозиції есерів, меншовиків, надати кооперативним та іншим організаціям права на самостійну закупку продовольства. Для підтримання хлібної монополії були здійснені такі заходи: запроваджена централізована закупівля хліба, організований товарообмін між містом і селом, розгорнута боротьба з мешочниками та спекулянтами. Але хлібна монополія спрямовувалася вже проти сільської та міської буржуазії, вона сприяла налагодженню правильних стосунків між містом і селом, робітниками та сільською біднотою. На той час це був прогресивний захід.

В грудні 1917 р. РНК затвердила Південну Обласну Раду Народного господарства / ПОРНГ/, яка поряд з економічними питаннями повинна була здійснювати постачання Донецько-Криворізького басейну продовольством. Продвідділ ПОРНГ мав централізувати продовольчу справу в цьому великому промисловому районі. Але, оскільки продовольчою справою на місцях керували Ради, ПОРНГ не створював нових продорганів, а працював, опираючись на раніше створені продкомітети. Маючи у своєму розпорядженні значну кількість промислових товарів, ПОРНГ проводив велику роботу щодо організації товарообміну між містом і селом в різних районах України.

На початку 1918 р. Рада Народних Комісарів РРФСР створила ряд крайових продовольчих органів. Зокрема був сформований Над-

звичайний продовольчий комітет Півдня Росії /Надпрод/. До його складу ввійшли представники Наркомпроду РРФСР та Народного Секретаріату України. Надпрод мав надзвичайні повноваження для встановлення твердого порядку в сфері продовольства і на транспорті з метою посилення продовольчої допомоги Радянській Росії. Надпрод був прообразом надзвичайних комісій у продовольчій справі, які виникли на початку 1919 року.

Найскладнішим завданням в період розрухи була організація товарообміну. Хлібна монополія передбачала продаж селянами товарних надлишків хліба державі за твердими цінами. Держава, в свою чергу, повинна була продавати селянам необхідні промислові товари також за твердими цінами. Спочатку товарообмін не мав чітко організованої системи, нерідко був випадковим, стихійним. Негативні сторони цього процесу очевидні: швидко розтрачувалися ті невеликі товарні запаси, які збереглися на фабричних складах, порушувалася ритмічність постачання, породжувалось місництво. В січні 1918 р. Радянський уряд прийняв рішення про розподіл мануфактури на селі виключно через продкомітети. Це поклало початок проведенню централізованого обміну, хоча повністю реалізувати його не вдалося, через складність політичного та воєнного становища в Україні. Організація товарообміну була наріжним каменем у продовольчій політиці Радянської влади. Народний Секретаріат продовольства зосередив у своїх руках товари, надіслані з Росії, продукцію вугільної та металургійної промисловості Донбасу, а також товари вироблені в інших районах України. Хоча в цілому по країні товарообмін зазнав невдачі, в Україні в перші місяці 1918 р. він проходив досить активно. За чотири місяці існування Радянської влади в Україні в ході

товарообміну було одержано 9 млн. 260 тим.пуд. хліба ¹. Таких успіхів не було в жодному районі країни.

Для збільшення хлібозаготівель і посилення товарообміну між містом і селом в умовах хлібної монополії необхідно було включити до системи радянських продовольчих органів таку масову організацію, як кооперація. В Україні існували великі кооперативні організації, зокрема, Споживче товариство Півдня Росії /СТПР/. З перших днів своєї діяльності Народний Секретаріат України почав залучати кооперативні організації для проведення спільних заходів з метою пом'якшення продовольчої кризи. Представників цих організацій постійно запрошували для консультацій з різних питань, їм надавалися можливості для безперешкодної закупівлі продовольства та мануфактури, першочергових перевезень залізничним транспортом. На жаль, в наступні роки політика Радянської влади щодо кооперації змінилася, що призвело до її знищення.

Масовою продовольчою організацією в Україні були продовольчі загони. Перші з них виникли стихійно у великих промислових центрах України за ініціативою підприємств. Загони заготовляли хліб шляхом закупівлі й товарообміну, а також надання селянам послуг у ремонті сільськогосподарського реманенту. Після встановлення Радянської влади їх діяльність активізувалась. Народний Секретаріат продовольства розробив інструкцію щодо організації та діяльності продзагонів /"Інструкція військово-закупівельно-реквізиційних загонів"/ ². Характер діяльності прод -

¹ Центральний державний архів вищих органів державної влади України. ф. 340, оп. I, спр. 45, арк. 62.

² Продовольственное дело. - X., 1918. - № 3-4. - С. II.

загонів був неоднаковим. У Харківській і Полтавській губерніях діяли в основному військово-реквізійні загопи, в південних губерніях - Таврійській, Катеринославській, Херсонській, у Донбасі - закупівельні загопи. Багато продзагонів надсилалося з Росії, причому нерідко без погодження з місцевими органами влади. В ряді випадків вони застосовували в ході проведення хлібозаготівель силу.

Встановлення Радянської влади докорінно змінило характер боротьби незаможного селянства за хліб. Цьому сприяли закони, прийняті Радянським урядом, наприклад, про конфіскацію хліба у заможних класів і передачу частини його найбільшому селянству. Це призвело до загострення класової боротьби на селі. Боротьба за хліб розгорталась за двома основними напрямками: облік наявного хліба та реквізиція його у куркульства. Найбільш масовий характер конфіскації хліба набули в Донбасі, Харківській та Катеринославській губерніях.

Одним із головних напрямків продовольчої політики Радянської влади в Україні було забезпечення хлібом трудящих Росії. В дослідженні наведені факти про збирання українськими робітниками і селянами продуктів харчування для голодуючих. За нашими підрахунками до Радянської Росії за січень-квітень 1918 р. було відправлено 17,3 млн. пуд. хліба. Це сприяло зміщенню влади більшовиків в Росії.

В четвертому розділі - "Загострення продовольчої проблеми в період окупації України Німеччиною та Австро-Угорщиною" - висвітлюється продовольча політика Центральної Ради, гетьманату, окупаційних властей в 1918 році.

У дослідженні проаналізовано зміст продовольчих угод, підписаних в березні-квітні 1918 р. між Центральною Радою та

Німеччиною і Австро-Угорщиною щодо вивозу хліба, м'яса, яєць та інших продуктів. Німеччина нав'язала свою продовольчу політику Центральній Раді. Вивезти все це в наміченому обсязі й за такий короткий час було неможливо. Фактично Україна була віддана на пограбування. Загарбники не приховували своїх цілей приходу в Україну. Командуючий Східним фронтом генерал Гофман писав так: "Уся Україна мене цікавить тільки до найближчого врожаю. А там, хай з нею буде що завгодно" ¹. А ось уривок з наказу солдатам та офіцерам економічних груп Краматорського гарнізону: "Ми прийшли на Україну в свою майбутню колонію... Будьте гарними господарями і вивозьте усе - від запасів харчування до чорного металу. За будь-яку ціну поспішайте відправити в глибину імперії усе, що знайдете можливим" ².

4 квітня німці висунули вимогу, щоб Україна заборонила продаж хліба іншим державам до одержання Німеччиною 1 млн. тон хліба. Центральна Рада змушена була оформити секретний протокол про пріоритетний вивіз продовольства до Німеччини ³.

Центральна Рада підтримувала практичні кроки окупантів. В доповіді, підготовленій східним командуванням для Берліна в березні 1918 р. говорилося: "Рада стоїть на тій точці зору, що селяни протизаконно захопили великі запаси продовольства з державних магазинів, що служили для постачання фронту. Вона хоче за допомогою німецьких військ учинити тиск на селян і змусити їх

¹ Доклад начальнику оперативного отделения германского восточного фронта о положении дел на Украине в марте 1918 г. // Архив русской революции. - 1921. - № 1. - С. 288.

² Держархів Донецької області, ф.р-2602, оп.1, спр.29, арк.22

³ Центральний державний архів вищих органів державної влади України, ф.3696, оп.1, спр.14, арк. 28.

видати запаси"¹. Це викликало невдоволення селян і зумовило згодом підтримку ними гетьманського перевороту.

Окупанти домовилися між собою про сфери впливу в Україні. Німеччина зайняла північні, центральні, східні, а Австро-Угорщина переважно південні губернії. Паралельно Німеччина одержала право розташовувати свої гарнізони і в зоні австро-угорської окупації.

Спочатку окупанти планували брати продовольство шляхом закупівлі і товарообміну, але це не було налагоджено, тому широко застосовувалися реквізиції. Селянство із зброєю в руках чинило опір загарбникам. Донесення, які надходили до Києва, матеріали преси свідчать, що в березні народна війна розгорнулася по всій Україні.

Для вивозу продовольства з України були створені спеціальні органи. У Німеччини - імпортерний синдикат для реалізації положень Брестського договору, зокрема для вивозу пшениці, льону, жирів. Одночасно було засноване товариство для зовнішньої торгівлі. Ще більше, порівняно з Німеччиною організацій для вивозу продовольства і сировини було створено в Австро-Угорщині. Керівну роль відіграв спеціальний відділ "Україна" при штабі головного командування австро-угорської армії та відділ товарообміну з Україною при міністерстві закордонних справ. Організацією вивезення продовольства та сировини займалися усі найкрупніші урядові установи: міністерства закордонних справ, торгівлі, фінансів, землеробства, а також військові, приватні компанії та фірми.

¹ Доклад начальника оперативного отделения германского восточного фронта о положении дел на Украине в марте 1918 г. // Архив русской революции. - 1921. - № 1. - С. 292.

Усю систему викачування продовольства та сировини з України очолювало "Імперське господарче бюро" при німецькому головнокомандуванні. В його складі було створено ряд "централей" для заготівлі окремих видів товарів та сировини. Основними були дві "централі": "Господарча" - для хлібного постачання і "Сировинних продуктів". "Централі" розгорнули цілу мережу своїх філій та агентств. В усіх губернських містах діяли "головні контори", - по всіх містах, повітах, волостях - філії. Діяли також численні військові бюро по контролю за постачанням і вивозом, які самі брали участь в пограбуванні населення. Апарат для викачування українських ресурсів був великим та громіздким, він з чисто німецькою педантичністю охоплював всі галузі заготівель продовольства та сировини.

В березні 1918 р. Центральна Рада створила свій продовольчий орган "Хлібне бюро", яке збереглося і при гетьмані. До кола обов'язків цього органу входила організація продовольчої справи на території України. Відповідно визначалися його права і обов'язки, які були досить широкими, аж до організації зовнішніх відносин¹. Але за умов окупації, коли в Україні діяли продовольчі органи Німеччини та Австро-Угорщини, робота "Хлібного бюро" не мала самостійного характеру. Ініціатива в заготівлі та розподілі продовольства серед населення належала приватним особам та суспільним організаціям.

Формально економічні відносини Німеччини та Австро-Угорщини з Україною повинні були будуватися на принципі товарообміну, та насправді це був колоніальний грабіж. Німці відкрито заявляли, що багато товарів для обміну не дадуть, причому окупанти

¹ Центральний державний архів вищих органів державної влади України, ф. 1216, оп. 1, спр. 17, арк. 12-18.

встановили на товари, що ввозилися в Україну, численні прогресивні митні податки. Це ставило Україну в не вигідне становище. Всі товари, які ввозилися ділилися на дві групи: монопольні і вільні. До монопольних належали: енергетичні матеріали, машини, верстати, мануфактура тощо. На них Німеччина встановила найвищі ціни і поставляла в обмеженій кількості. До вільних товарів належали другорядні речі. Наприклад, в Херсоні австрійці відкрили лавку, в якій продавали цигарковий папір, портсигари, мундштуки, дзеркала, губні гармошки тощо^I. Але тут не було конче потрібних для населення товарів. Окупанти примушували торгові організації брати не потрібні товари за дуже високими цінами. Таким чином, товарообмін між країнами Четвертого союзу і Україною не відбувся. Загарбники не зробили серйозних спроб налагодити товарообмін, головною формою викачування хліба було насильство над селянами.

З Україною були укладені також валютні угоди. В травні Україна надала Німеччині та Австро-Угорщині казначейських знаків на суму 200 млн. карбованців. Фактично це була позика окупантам для купівлі продовольства в Україні. У вересні за іншою угодою загарбники одержали від гетьманського уряду ще 1600 млн. карбованців. Умови цього договору були ще гірші. Взаємн Україна одержувала кредити для закупівлі товарів в Німеччині та Австро-Угорщини, але ринок цих країн був виснажений і використати ці гроші не вдалося. Валютні угоди дали можливість загарбникам розплачуватися за продовольство та інші товари грошима, наданими гетьманським урядом.

Створення уряду гетьмана Скоропадського посилювало підпо-

^I Родной край.- 1918.- 20 июля.

рядкування України Німеччині у продовольчій справі. 27 травня був прийнятий закон "Про право на врожай 1918 р. на території Української держави", відповідно до якого право на врожай належало власникам землі. Застяні селянами ділянки поміщицьких земель передавалися в розпорядження колишніх господарів. 8 липня був прийнятий закон "Про введення примусової праці селян на землях поміщиків". Селяни силою з'являлися на збирання врожаю для поміщиків^I.

Уряд Скоропадського намагався подолати продовольчу кризу, прийняв ряд законодавчих актів. У травні уряд запровадив хлібну монополію й тверді ціни на хліб, але і після цього ціни на хліб двічі підвищувались - 15 травня і 31 липня. Таким чином, гетьманський уряд не зміг подолати продовольчої кризи. В листопаді 1918 р. була фактично запроваджена продрозкладка. Селяни залишали собі визначену державою кількість продовольства, а "надлишки" - підлягали реквізиції.

Продовольче становище в містах залишалось поганим, процвітали дорожнеча та спекуляція. Гетьманський уряд не зміг налагодити постачання міського населення продовольством. Це викликало невдоволення робітників. Селяни незадоволені реквізиціями продовольства із зброєю в руках піднімалися проти окупантів. Народно-визвольна війна проти загарбників та гетьманщини набирала все більшого розмаху.

В історичній літературі наводяться дані про те, що окупанти вивезли з України 6 млн. пуд. хліба. За нашими підрахунками до Німеччини та Австро-Угорщини було відправлено більш як 40 млн. пуд. хліба та іншого продовольства і 50 тис. вагонів сировини. Ця

^I Центральний державний архів вищих органів державної влади України, ф. 1216, оп. 1, спр. 16, арк. 15, 46.

цифра підтверджується даними міністра закордоних справ Австро-Угорщини О.Черніна, який згадує про вивіз з України 42 тис. вагонів продовольства^І. Оскільки один вагон вмщував 1 тис. пуд. хліба, можна вважати, що лише залізницею було відправлено 42 млн.пуд. хліба. Крім того, німецьке командування дозволяло солдатам двічі на місяць відправляти продуктові посилки до дому вагом до 2 пуд. борошна і 30 фунтів інших продуктів. Окупаційні війська налічували 500 тис.чоловік. Усе це слід приплюсувати до наведеної вище загальної цифри заготівель.

В п'ятому розділі - "Досвід подолання продовольчої кризи в 1919-1920 рр. у контексті різних політичних альтернатив" - аналізується організація продовольчої справи Радянською владою, Директорією, білогвардійськими арміями та інш.

Часта зміна властей, селянські повстання зумовили застосування різноманітних форм і методів продовольчої роботи різними владами.

На той час в Україні залишилася тільки одна партія - Комуністична, яка зосередила в своїх руках законодавчу та виконавчу владу. Партійні органи займалися господарською діяльністю, в тому числі продовольчою. Відбулося фактично злиття партії та держави, ідеології та економіки, що негативно вплинуло на розвиток країни.

На початку 1919 р. в країні склалася система "воєнного комунізму". Протягом двох років існування, не змінючись в основних положеннях, вона мала в різних районах країни специфічні особливості. Серцевиною цієї політики було продовольче

^І Ерест-Литовск / Из мемуаров Оттокара Чернина / // Архив русской революции. - 1921. - № 2. - С. 132.

питання, інтересам якого, в кінцевому підсумку, підпорядковувалося все інше.

Будівництво продовольчого апарату Радянської влади в 1919- 1920 рр. йшло шляхом поступової милітаризації продорганів. 20 січня 1919 р. декретом Радянського уряду України була створена Надзвичайна комісія з постачання Червоної Армії. Комісія одержала дозвіл на проведення самостійних ревізій. По суті, вона перетворилася на повновладного господаря в галузі заготівель хліба в Україні. Система надзвичайних комісій діяла в Україні до запровадження нової економічної політики.

"Военний комунізм" породжував бюрократизм. У 1920 р. штати продорганів швидко зростали, особливо на рівні губерній та повітів. Так, Одеський губпродком налічував 1600 чол.¹ у Донецькому продкомі на початку липня було 212 працівників, а через місяць - 332. В результаті зростала паперотворчість, нагромаджувалася незлічена кількість різних наказів, звітів, статистичних даних. Наприклад, до Донецького продкому за червень 1920 р. надійшло 1976 кореспонденцій, а відправлено - 2917². Від розбухлого апарату важко було чекати належної віддачі. Замість копівки роз'яснювальної роботи серед трудящих, передусім селянства, проводилися численні кампанії з широким застосуванням збройної сили.

26 січня 1919 р. Радянський уряд України запровадив хлібну монополію, а згодом встановив тверді ціни на хліб. На початковому етапі передбачалося одержувати хліб з села на

¹ Держархів Одеської області, ф. р-2106, оп. I, спр. 38, арк. 44.

² Держархів Донецької області, ф. П4, оп. I, спр. 14, арк.18-21.

основі товарообміну. Було запропоновано застосувати дві його форми - індивідуальну / з окремими особами/, та комунальну / із селом, волостю/. В Україні широко застосовувався індивідуальний обмін. Хоча він давав чималу додачу хліба, його проведення мало і негативні риси, оскільки втягувало в процес заможну частину селянства. Товари, потрапляючи до рук заможних селян, ставали нерідко предметом спекуляції. Таким чином, індивідуальний товарообмін суперечив сутності Радянської влади, оскільки вів до збагачення куркулів - потенційних ворогів нової влади.

В 1920 р. у зв'язку з посиленням заходів "воєнного комунізму" й нестачев товарів для обміну, основним способом заготівлі продовольства стала продрозкладка. Вона передбачала заборону вільної торгівлі. Цей захід щодо України, де відбувалася часта зміна властей і більшість товарів міста та села залишалися у сфері ринкових відносин, в руках приватних ділків та перекупників, був не ефективним. Ставлення різних верств населення до вільної торгівлі було неоднаковим. Убогі селяни відкидали її й вимагали введення твердих цін та їх дотримання. Але повна заборона вільної торгівлі не задовольняла заможних селян, які сподівалися надлишки не здавати державі, а реалізувати на ринку. Як свідчить історичний досвід, вільна торгівля повинна бути, бо без неї немає ринку і товарно-грошових відносин. За умов "воєнного комунізму", розрухи та голоду в країні, вільна торгівля в обмеженому вигляді була б ефективним заходом у подоланні продовольчої кризи

Недосконала система розподілу, звуження сфери вільної

торгівлі, змушували населення вдаватися до мішочництва, як форми товарообміну між містом і селом. Радянська влада нещадно боролася з мішочниками. Але незважаючи на терор, це явище продовжувало збергатися. Мішочники доставляли до міст 2/3 всього хліба¹. З одного боку, вони підтримували харчування голодуючого населення, з іншого - підривали роботу продорганів.

Важлива роль у подоланні голоду відводилася кооперації, але щодо неї Радянська влада провадила непослідовну політику. З одного боку, приймала рішення щодо активізації її діяльності, з іншого - всіляко перешкождала її роботі. В травні 1920 р. кооперація була підпорядкована Наркомпроду. Але практично, кооперацією керувала Комуністична партія: всі рішення з цього питання приймала саме вона. Ставилася за мету перетворити кооперативний рух на комуністичний², а це не мало нічого спільного з принципами діяльності та суттю кооперації. Через втрату функцій заготівлі, усунення приватного капіталу, обсяг роботи кооперативів звужувався, вони перетворювалися на розподільчий додаток до продовольчих органів, крамниці для видачі продуктів. В 1920 р. почалося обов'язкове /примусове/ кооперування всіх робітників. Це збільшувало кількість пайовиків, але водночас перетворювало їх на покупців у власних кооперативах. Діяльність кооперації суперечила утопічним соціалістичним уявленням в економіці. Ось чому саме Комуністична партія знищила кооперацію в роки громадянської війни.

В міру посилення продовольчої кризи, зменшення кілько -

¹ Кондратьев Н.Д. Рынок хлебов и его регулирование во время войны и революции. - М., 1991. - С. 309.

² Коммунист. - 1920. - 18 сент.

сті продуктів, що надходили в розпорядження держави, а отже й скорочення норм видачі їх населенню, зримо розкривалася недосконалість зрівняльного принципу розподілу. Всі робітники одержували мінімум продовольства, що задовольняло лише малокваліфіковану масу трудящих. 31 січня 1920 року було прийнято рішення про введення трудового пайка. Він майже не відрізнявся від зрівняльного розподілу, хоча примущував робітника працювати трохи краще. Такий розподіл продуктів, як комуністичний захід, не виправдав себе - він не був стимулом до підвищення продуктивності праці, а навпаки привів до спаду виробництва.

На жаль даних про організацію продовольчої справи політичними противниками більшовиків зберіглося обмаль. Вони теж створювали продовольчі органи. Їх діяльність проходила в екстремальних умовах не тільки фронтових, але і партизанських дій з боку місцевого населення. Через це не вдалося за короткий час створити розгалужений апарат, який би зміг забезпечити населення продовольством.

В складі Директорії існувало міністерство продовольства. Але з огляду на те, що уряду доводилося часто змінювати місце свого розташування, цьому міністерству не вдалося створити дійового апарату. Його роль обмежувалася видачею грошей військовим частинам на закупівлю продуктів¹. Таким чином, війська УНР змушені були займатися самопостачанням, що часто-густо супроводжувалося реквізицією продовольства у селянства. Недосконала організація продовольчої справи в арміях УНР, негативно впливала на забезпечення вояків продовольством, приводила до

¹ Центральний державний архів вищих органів державної влади України, ф. 1429, оп. 1, спр. 5, арк. 9.

поширення хвороб, виникнення епідемій. Постачанням цивільного населення Директорія не займалася.

В армії Н. Махна, коли вона виходила з підпорядкування Радянському командуванню, питаннями постачання займалася тилова служба. Але про її діяльність зберіглося мало свідчень. Армія Н. Махна займалася самопостачанням, кожна її частина в цьому питанні діяла самостійно.

В армії А. Денікіна продовольчий апарат створювався виключно для постачання військових частин. В серпні 1918 р. була створена Особлива нарада, один з відділів якої займався продовольством та постачанням. Він мав здійснювати керівництво продовольчею справою на зайнятій Добровольчою армією території. Але в 1919 р. замість нього був створений відділ постачання при головнокомандуючому. Добровольча армія перейшла до жорстких методів у постачанні. У військових частинах створювалися відділи постачання, які безпосередньо займалися заготівлею продовольства. В організації армійських продовольчих органів була сувора централізація. Але оскільки армія постійно вела бої і розміщувалася на великій території, багато частин займалися самопостачанням, а це супроводжувалося насиллям над населенням^I.

Білогвардійці скрізь запроваджували вільну торгівлю. Але цей захід підтримувало лише заможне селянство, найбільше селянство, робітники міст були проти. Біла армія намагалася організувати товарообмін, але товарів було обмаль. Союзники давали в основному військове спорядження. Денікінська армія за короткий строк не змогла налагодити продовольчу справу, і це було однією з причин її розвалу. Війна перетворилася для неї

^I Организация власти на Юге России в период гражданской войны /1918-1920 гг. // Архив русской революции. - 1922. - № 4. - С. 242.

в засіб наживи. Що не можна було використати на місці, відправлялося в тил на товарообмін. Пересувні запаси військ досягали величезних розмірів - деякі частини мали до двохсот вагонів запасів. Величезна кількість чинів обслуговувала тили. Генерал П.Врангель писав: " Армія розпустилась .. В руках усіх тих, хто так чи інакше зштовхувався із справою "самопостачання", виявилися шалені гроші, неминучим наслідком чого були розпуста, гра і пияцтво. На нещастя приклад подавали деякі із старших начальників" ¹.

Добровольча армія широко застосовувала реквізиції хліба у селян. Якщо на початку наступу в Україні вони були з деякою компенсацією, то наприкінці літа 1919 р. звичайним явищем стали безплатні реквізиції, що викликало невдоволення українського селянства.

В Криму в 1920 р. питаннями постачання регіону займалося міністерство торгівлі та продовольства. Постачанням врангелів - ської армії керувало Головне управління тилу. Існувала вільна торгівля. Але на відміну від А. Денікіна уряд П.Врангеля дотримався державного регулювання в продовольчій сфері, надлишки хліба він забирав і реалізовував на внутрішньому ринку, знижуючи таким чином вільні ціни на хліб.

Подібні до Радянської України процеси в продовольчій справі проходили в Галіційській Соціалістичній Радянській Республіці. В серпні 1920 р. Галревком опублікував декларацію, в якій проголосив монополію на заготівлю продовольства і виробництво предметів споживання. Були встановлені тверді ціни.

У вересні, в зв'язку з погіршенням продовольчого становища

¹ Лукомский А.С. Из воспоминаний // Архив русской революции.- 1922. - № 6.- С. 135.

була заборонена вільна торгівля запроваджені продрозкладка та трудовий продовольчий пайок. Але щодо кооперації проводилася зовсім інша політика: кооперативи займалися не лише розподілом продуктів, але й заготівлею їх у великому обсязі. Галревком виділив кооперації великі кошти. Польська інтервенція перервала існування незалежної держави у Галиції ¹.

Після вигнання австро-німецьких окупантів, відбулося різке розмежування на селі, зросла кількість бідняків. Якщо до війни, в Полтавській губернії кількість безпосівних дворів становила 5 %, то в 1919 р. досягла 18,4 % ². Головними утримувачами хліба були заможні селяни та середняки, які не хотіли здавати його державі. Без вжиття спеціальних заходів було важко розраховувати на одержання хліба.

Аграрна політика Радянської влади в Україні в 1919 р. була спрямована насамперед на розв'язання продовольчого питання. Був взятий курс на організацію радгоспів— "хлібних фабрик". Забезпечення радгоспів реманентом і насінницьким матеріалом виявилось непосильною справою для радянських органів. Середняки та куркулі провели сівбу більш організовано, ніж радгоспи і комуни. Саме продовольча й аграрна політика навесні 1919 р. стала поштовхом для спалаху селянських повстань. В цих умовах було ясно, що без надзвичайних заходів, хліба у Радянській владі не буде. Були застосовані експедиційні методи заготівлі. При ревкомах, продорганах фронтів, армій з'явилися надзвичайні комісії для

¹ Центральний державний архів вищих органів державної влади України, ф. 2189, оп.1, спр.13, арк.2; спр.16, арк.7; спр. 29, арк. 25.

² Экономическое расслоение крестьянства в 1917 и 1919 гг. - М., 1922. - С. 7.

заготівлі хліба. Проти селян широко застосовувалися реквізиції. На власний розсуд чинили їх загони Червоної Армії. Журнал "Продпуть" писав: "Червону Армію зустрічають із захопленням по її червоному прапору, а проводжають озлоблено по картках і реквізиційних квитанціях" ¹.

3 вересня 1920 р. на селі була запроваджена система колективної відповідальності за здачу надлишків хліба. Кожне село поділялося на п'яти - чи десятихатки на чолі з уповноваженим, із місцевих жителів. Він розподіляв мануфактуру між дворами, стежив, щоб усі надлишки були здані. Ті, хто не виконував завдань, притягалися до відповідальності ². Така практика сприяла вилученню надлишків, але була вона не гуманною, проявом правового нігілізму, свавілля.

У травні 1920 р. була офіційно прийнята політика тиску на куркуля, яка восени досягла своєї найвищої точки. Наркомпрод України розіслав продкомітетам телеграму, в якій рекомендував в разі невиконання селом продрозкладки здійснювати необхідний тиск на куркулів із застосуванням військової сили, забезпечувати політичний вплив на решту населення; одночасно вказувалось на необхідність розподілу 10-25 % розверстки між незаможними селянами ³. Таким чином, Радянська влада поширила продрозкладку на бідняків.

Статті в газетах, листівки, виступи більшовицьких діячів України фактично націлювали місцеві власті на посилення тиску на селянство. Голова ВУЦВКУ Г.І. Петровський писав: "Земля одер-

¹ Продпуть. - 1919. - № 6. - 8 сент.

² Центральний державний архів суспільних організацій України, ф. 1, оп. 20, спр. 368, арк. 28.

³ Центральний державний архів вищих органів державної влади України, ф. 340, оп. 1, спр. 2809, арк. 28.

жана, ніяких податків, і селянин заспокоївся. Але армію треба годувати... Тут ось і селянин не хоче нічого робити і давати, жене і б"є продовольчих працівників" ¹. Зміст статті мав на меті забезпечити викачування хліба будь-якими засобами.

Щоб виконати план продрозкладки місцеві партійні та радянські органи вдавалися до жорстких дій щодо села. Донецький губпартком у циркулярній телеграмі, підписаній секретарем В.М. Молотовим, вказував: "... виконувати пропозиції продорганів як бойові накази, розкладку треба проводити з усією рішучістю, не спиняючись перед застосуванням найсуворіших заходів і репресій аж до взяття заручників, конфіскації майна тих, хто відмовився давати розкладку" ².

В Одеській губернії великого поширення набула практика створення "п'ятірок" і "трійок", які керували кампаніями тиску на селян. До складу "трійки" входили перші керівники партійної організації, продкомітету, військовий комісар. В серпні 1920 р. розпочався похід на куркуля. Перед цим від продрозкладки були звільнені селяни, у яких наділи не перевищували 3 десятин. Оскільки раніше уряд звільняв від розкладки господарства в 5 дес. землі, то нововведення дозволило відносити до категорії куркулів також і середняків і навіть частину бідняків. 15 вересня план продрозкладки був виконаний усіма волостями. У звіті про цю кампанію було пояснення: "Коли застосували систему репресій, то збирали по 200 тис. пуд. на день, а без репресій цю ж кількість хліба - за 25 днів". В Арнаутській волості в наказі "трійки" зазначалося: "Розкладка має бути виконана до 5 вересня

¹ Известия /Екатеринослав/. - 1920. - 3 авг.

² Держархів Донецької області, ф. ПЗ, оп. I, спр. I, арк. 150.

1920 р. Якщо протягом 3-х днів з дня одержання наказу продроз -
кладка виконуватиметься слабо, то заарештовані від кожного села
по 2 куркулі будуть розстріляні й знову буде заарештований вже
кожний десятий куркуль від кожного села..."¹

Важливою ланкою у продовольчій політиці Радянської влади
були комітети незаможних селян. Їх роль на селі була досить
важливою і не обмежувалася тими функціями, які покладала на них
офіційна влада. Вони змушені були нерідко захищати від цілко -
витого розорення не тільки бідняків, але й всіх мешканців села.
Комнезами бачили, як руйнується економіка села. І це спонукало
їх боротися за збереження селянських господарств. Комнезами
занижували дані про обсяг надлишків хліба, зверталися з прохан-
ням знизити розмір обов'язкових поставок від села, важливі про-
дольчі проблеми вони намагалися вирішувати, минаючи органи
Радянської влади. Одеський губком КП/б/У в циркулярному листі
повітовим партійним комітетам в листопаді 1920 р. писав: "Ко-
мітети незаможних селян... стали великою силою й намагаються
відсепаруватися від робітничого впливу... Не давати їм утво-
рювати сільські та волосні республіки із своїми загородзаго -
нами й адміністративними розпорядженнями. Ідейно й політично
комітети незаможних селян повинні зрозуміти й відчувати, що долею
революції керує міський пролетаріат"².

Оцінюючи політику Радянської влади на селі, в сфері
продовольства, треба зауважити, що не всі її заходи підтриму-
валися селянством.

Продовольча політика Радянської влади підкріплювалася

¹ Держархів Одеської області, ф. П5, оп. I, спр. 5, арк. I-33; I20;
ф. р-2106, оп. 3, спр. 310, арк. 9-10, 15.

² Там же, ф. П3, оп. I, спр. 29, арк. 37.

великою політичною, агітаційно-пропагандистською та організаторською роботою. Практично всі продоргани очолювали комуністи. Продпрацівники готувалися з числа робітників і селян. Преса кожного дня публікувала матеріали про продовольче становище, необхідність заготівлі хліба. Серед населення проводилися масові кампанії : "Тиждень допомоги селянам", "Місячник допомоги селу", "Тиждень фронту", "Тиждень сім'ї червоноармієця", "День хліба Півночі", "Продовольчий тиждень", "День дитини", "Тиждень захисту дітей" та інш. Під час кампаній проводився цільовий збір продуктів, одягу тощо. Ці кампанії, як свідчить преса і архівні документи, мали певний успіх.

В 1919 р. у продовольчій політиці Радянської влади, інших військово-політичних сил в Україні посилювався елемент насильства над трудящими, передусім над селянством. В екстремальних умовах власті серйозну роботу по використанню економічних методів при здійсненні продовольчої політики підмінювали адміністративними заходами. А це посилювало громадянську війну в Україні.

У висновках дисертації сформульовані основні підсумки, практичні рекомендації, а також визначені деякі напрями подальшого вивчення проблеми.

Продовольча політика різних політичних партій і сил в Україні в 1917-1920 рр. здійснювалася в екстремальних умовах різних воєн - першої світової, громадянської, народно-визвольної українського народу.

Продовольча криза 1917 р. була наслідком взаємодії об'єктивних і суб'єктивних причин. Найважливішою суб'єктивною

причиною була антинародна політика правлячих кіл, прагнення поміщиків і буржуазії навіть за умов війни і продовольчої кризи, здобувати високі прибутки.

Продовольча криза активно вплинула на процес революціонування трудящих України в 1917 р. Гасла "Хліб - народові!", " Геть голод!" та інші були в одному ряду з політичними гаслами. Тимчасовий уряд, хоча і прийняв ряд постанов, спрямованих на ліквідацію голоду в країні, не зумів довести справу до кінця. Центральна Рада, проводячи величезну роботу щодо національного відродження, мало уваги приділяла вирішенню економічних питань, зокрема, розв'язанню продовольчої кризи. А в переламні моменти історії від влади потрібні рішучі заходи щодо пом'якшення продовольчої кризи, навіть шляхом обмеження інтересів різних верств населення.

У 1917 р. жодна партія не змогла знайти єдино вірного рішення цієї найскладнішої проблеми. Партії, що входили до складу Центральної Ради, не запропонували конкретних заходів боротьби з голодом. Загальноросійські партії, що діяли в Україні, підтримували продовольчу політику Тимчасового уряду. Ліві партії зайняли двоїсту позицію. Найбільш радикальну програму боротьби з голодом виробили більшовики. Платформу, що задовольняла низи, запропонували з окремих питань ліві есери. Гасла лівих партій виявилися привабливими для трудящих, особливо для люмпенізованого пролетаріату. В 1917 р. різні політичні партії, що діяли в країні, не змогли об'єднатися для ліквідації національної катастрофи - продовольчої кризи, що призвело до революційного вибуху.

Продовольча криза диктувала необхідність проведення рішучих заходів з метою встановлення контролю за соціально-політичним

становищем. Цього в 1917 р. не було зроблено. Державні структури, які займалися постачанням і розподілом продовольства серед населення, руйнувалися, що наближало соціальну катастрофу. Революція надовго вирвала Україну з русла світового розвитку.

Перші місяці Радянської влади в Україні показали, що продовольчу кризу можливо розв'язати вже відомими засобами: дотримування хлібної монополії, встановлення твердих цін на сільськогосподарську продукцію, організація товарообміну між містом і селом та інш. Це і зробили більшовики, коли опинились у владі.

Хлібні ресурси України стали важливим фактором розвитку подій в 1918 р. В результаті окупації України війна затягнулася і Німеччина змогла протриматися до капітуляції ще рік, який приніс додаткові жертви всім воюючим сторонам. Пограбування України ускладнило продовольче становище, загостило політичну ситуацію. Це загальмувало процес відродження України, але разом з цим, сприяло зміцненню Радянської влади.

Досвід політики "воєнного комунізму" показав: будь яка спроба підштовхнути хід історії, чи забігти уперед в історичному розвитку, призводить до тяжких наслідків у політичній, економічній та духовній сферах. Руйнування раніше існуючих продовольчих органів, зрівняльний розподіл продуктів, обмеження товарно-грошових відносин, насильницькі дії проти виробників хліба призвели до падіння виробництва сільгосппродуктів. В результаті цієї політики суспільство виявилось відкинутим назад в багатьох областях свого розвитку. Таким чином, можна зробити висновок про те, що еволюційний шлях розвитку суспільства більш ефективний, ніж революційний.

Досвід громадянської війни в Україні показав, що продовольча політика може посилити класову боротьбу. Головним методом Радянської та інших влад в Україні в боротьбі з голодом було насилля міста над селом. Досвід свідчить, що для зміцнення держави і нормального функціонування його господарського організму необхідні не позаекономічні, а рівноправні товарно-грошові відносини виробників різної продукції.

В 1917-1920 рр. політики всіх урядів, які змінювали один одного, намагалися боротися з голодом однаковими засобами і методами / хлібна монополія, тверді ціни, облік та контроль, ревізиція та конфіскація продовольства тощо/. В екстремальних умовах розрухи в країні вони використовували надзвичайні засоби боротьби з голодом. Але тривале застосування цих заходів, як засвідчив досвід громадянської війни, може привести державу в тупик і стати причиною серйозної кризи.

Позитивний і негативний досвід вираження продовольчої проблеми в 1917-1920 рр. не втратив свого значення до наших днів. Нині, коли в Україні численні партії та громадсько-політичні рухи пропонують різні шляхи рішення продовольчої проблеми, варто не повторити помилок, які були припущені в минулому. В цьому запорука успішного подолання труднощів в продовольчій сфері, дальшого зміцнення суверенітету української держави.

Основні положення дисертації і результати дослідження
викладені в таких публікаціях автора:

Продовольча політика на Україні / 1917-1920/. - Луганськ, 1991.- 130 с.

З історії перших продзагонів на Україні /листопад 1917 -

- квітень 1918 рр. // Укр. іст. журн. - 1986. - № II. - С. 75-80.

Борьба большевиков Донбасса за революционное решение продовольственной проблемы / октябрь 1917. - апрель 1918 гг. - Ворошиловоград, 1986. - 12 с.

Борьба большевиков Украины за претворение в жизнь аграрной политики в первые годы Советской власти / октябрь 1917 - 1920 гг. / - Ворошиловоград, 1986. - 20 с. / у співавторстві/.

Деятельность большевиков Украины по оказанию продовольственной помощи Советской России / ноябрь 1917 - январь 1918 гг. // Науч. труды по истории КПСС. - К., 1987. - № 144. - С. 76-81.

Великая Октябрьская социалистическая революция и Украина / Методические материалы / - Ворошиловоград, 1987. - 27 с. / у співавторстві/.

До питання про поставки хліба з України до Радянської Росії у січні - квітні 1918 р. // Архіви України. - 1989. - № 6. - С. 55-58.

Октябрь и гражданская война на Украине / Методические советы / - Ворошиловоград, 1989. - 24 с. / у співавторстві/.

Здійснення більшовицької політики товарообміну на Україні / березень 1917 - лютий 1918 рр. // Укр. іст. журн. - 1990. - № 6. - С. 60-68. / у співавторстві/.

В дни Октября и гражданской войны // Сартана: Взгляд сквозь годы. - Луганск, 1992. - С. 3-8.

Социально-экономическая политика в Украине в годы гражданской войны / Методические рекомендации / - Луганск, 1992. - 26 с. / у співавторстві/.

Воспитание чувства дружбы славянских народов при изу -
чении курса истории Украины // Педагоги за мир и взаимопони-
манье. - Антрацит, 1993.- С. 64-67 / у співавторстві/.

"Военный коммунизм" : идеология и практика / В ходе
проведения продовольственной политики в Украине/ . - Луганск,
1993.- 35 с.

Підп. до друку 04.08.93. Формат 60×84^{1/16}.
Папір друк. № 3 . Спосіб друку офсетний. Умовн. друк. арк. 177
Умовн. фарбо-відб. 3,02 . Обл.-вид. арк. 2,0
Тираж 100 . Зам. № 5340 . Безплатно.

Фірма «ВІПОЛ»
252151, Київ, вул. Волинська, 60.

AB 27.921

AB 27.921

Зак. 5340.